

епіфори), що не тільки виділяють основне, а й передають емоційність мовця: “Знай себе. Смотри себе. Будь в домѣ твоєм. Бережи себе” [3, с.47]; “Слушай, сѣмя, сѣмое по роду. Слышь, по высокому оному роду” [3, с.417].

Ще більше посилює піднесеність творів-проповідей нанизання однорідних членів речення (ампліфікація) – фігура досить характерна для Сковороди: “Гдѣ ты мнѣ сыщеш душу, не напоенную квасом сим? Кто не жаеет честей, сребра, волостей? Вот тебѣ источник ропоту, жалоб, печалей, тяжеб, грабленій, татьбы, всѣх машин, крючков и хитростей. Из сего родника родятся измѣны, бунт, похищеннаго, паденія государств и вся нещастій бездна” [3, с.217]. Інша, традиційно зображувально-виразна фігура, –інверсія, в якій сильну позицію займає найбільш значуще слово, звичайно – іменник: “Сердце челоѡѣческое, премудростью закона божія просвѣщенное, подобное кореню дерева, насажденнаго при исходящих водах” [3, с.139]; “Чадами же божіими творит чистое сердцѣ, вышше всей тлѣни возлетѣвшее” [3, с.182].

Як ми вже зазначали, словесно-художні засоби у творах Сковороди пов’язані з настановами з піітики та риторики в Київській Академії. Але крім знання цих правил, у яких було багато штучного і схоластичного, мислитель володів неабияким талантом письменника, що давало йому змогу створювати живі, образні картини. Він відмовився від форм викладу, панівних у відомих йому лекційних курсах з філософії, вибравши вільне філософствування, що базувалось на органічній єдності художнього світоспоглядання і раціоналістичного мислення. Сковорода не нехтує принципами словесної вишуканості, розроблених риторичним мистецтвом, тому мова його творів є своєрідним словесним феєрверком, відзначається афористичністю: “Для новаго пути новыя ноги ищи” [3, с.132]; “Дѣйствие в пользѣ, а польза в дѣйствии” [3, с.138]; “Яблони не учи родить яблока: уже сама натура ее научила” [3, с.496]; “Челоѡѣк зрит на лицѣ, а бог зрит на сердце” [3, с.526].

Письменник не зловживав стилістичними фігурами, не викликав ними враження нарочитості. Він їх використовував як один із засобів для вираження ідейного пафосу, а ораторський дар дозволяв переконувати читачів і слухачів у істинності філософських тверджень. Публіцистична пристрасність і емоційна насиченість творів уражають свідомість кожного, хто вчитався й включився в контекст діалогів і монологів мислителя, незалежно від того, поділяє він цей пафос чи ні. Недарма вже один із перших дослідників творчості Сковороди А.Хиждеу називав його “російським Сократом”, підкреслюючи багатогранність обдарування українського філософа, письменника, оратора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтюк А. “Поетичний сад” українського Сократа // Віче. – 1995. – № 1. – С.153—157.
2. Редько М. Світогляд Г. Сковороди. – Львів, 1967.
3. Сковорода Григорій. Твори в двох томах. – Т.1. – К., 1961.
4. Степанов Б.Й. Усне слово Сковороди //Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г.С. Сковороди. – Харків, 1972. – С.140—143.
5. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія: У 3-х томах. Т. 3. – Харків, 1998.

КОНЦЕПТ „ЖІНКА” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Клавдія
Дегтярьова
(Полтава)

Новітні зміни в парадигмі гуманітарного знання убік антропоцентризму ознаменувалися формуванням на стику існуючих наук нових дослідницьких галузей, спрямованих на вивчення людини в її різноманітні взаємини з оточуючим світом. Одним з результатів такої антропоцентричної переорієнтації стала поява лінгвокультурології, гендерної лінгвістики та інших новітніх напрямів сучасних мовознавчих студій. У сучасному мовознавстві поняття мовної картини світу належить до фундаментальних. Це поняття з’ясовується у багатьох варіантах, але загальний зміст можна звести до такого: „концептуальний зміст даної мови, який репрезентує увесь світ” [11, с.7]. У витлумаченні поняття мовної картини світу одним з ключових є термін „концепт”. Услід за В.І. Карасиком та Г.Г. Слишкіним концепт ми розуміємо як „умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне вивчення мови, свідомості й культури”. Концепт відрізняється від інших ментальних одиниць (наприклад, когнітивного концепту, фрейму, сценарію, скрипту, стереотипу, архетипу тощо)

акцентуацією ціннісного елемента [5, с.75—76]. Стосовно нашого дослідження можна використати такий опис лінгвокультурного концепту: „Концепт „розсіяний” у змісті лексичних одиниць, корпусі фразеології, пареміологічному фонді, в системі стійких сполук, які закарбовують образи-еталони, властиві певному мовному колективу. Розгляд концепту як структури національної свідомості, єдиної для всіх представників певного соціуму, дозволяє зробити висновок, що концепт повинен одержати культурно-національну „прописку” [12, с.96].

У самому розумінні концепту сучасне мовознавство не виробило єдиної точки зору на співвідношення мови і концепту. Так, ми можемо говорити про „вузьке” і „широке” розуміння цього співвідношення. Зокрема, Аскольдов і Д.С. Лихачов співвідносять концепт зі словом; ми ж, услід за С.Х. Ляпіним і Г.Г. Слишкіним, розглядаємо це співвідношення ширше, як „багатомірне ідеалізоване формоутворення”, яке спирається не лише на лексико-фразеологічні мовні одиниці, а й на невербальний предметний чи квазіпредметний образ [7, с.18]. Цей підхід дозволяє враховувати можливість вираження концептів як мовними одиницями різних рівнів, так і невербальними засобами.

Лінгвокультурні концепти в національно-мовній картині світу утворюють ієрархію, вершиною якої, виходячи з андроцентризму будь-якої мовної картини світу, є концепт „людина”. Ю.Д. Апресяном запропонована схема опису людини в наївній картині світу, відображеної у мові: „Людина розуміється в російській мовній картині світу <...> перш за все як динамічна, діяльна істота. Вона виконує три типи дій – фізичні, інтелектуальні й мовленнєві. Їй властиві, з іншого боку, певні стани – сприйняття, бажання, знання, думки, емоції тощо. Нарешті, людина реагує певним чином на зовнішні чи внутрішні впливи” [2, с.352]. За Ю.Д. Апресяном, основні системи людини можуть бути зведені в таку схему [2, с.355—356]: а) фізичне сприйняття (зір, слух тощо); б) фізіологічні стани (голод, спрага тощо); в) фізіологічні реакції на зовнішні чи внутрішні впливи (холод, жар тощо); г) фізичні дії й діяльність (працювати, йти, малювати тощо); г) бажання (хотіти, прагнути, віддати перевагу тощо); д) мислення, інтелектуальна діяльність в цілому (уявляти, сприймати, пам’ятати, догадуватися тощо); е) емоції (боятися, радіти тощо); є) мовлення (говорити, скаржитися, хвалити, лаяти тощо).

Якщо розглядати реалізацію концепту „людина” у плані етнокультурної відміченості, то важливо мати на увазі його видові кореляти, пов’язані з чоловічим і жіночим началом. „Чоловіче – жіноче” – найдавніша біполярна опозиція у мисленні людини, через яку сприймалися стосунки між людьми, а також внутрішній і зовнішній світ людини.

У сучасних гуманітарних студіях уже визначився напрям, який багатоаспектно вивчає світ чоловіка й жінки, при цьому з’ясовується специфіка, не пов’язана з біологічними особливостями статей, але зумовлена соціальними, інтелектуальними, психологічними, етнокультурними ознаками. Цей напрям одержав назву гендерного. Гендерний підхід у цілому припускає, що розходження в поведінці й сприйнятті чоловіків і жінок визначаються не стільки їхніми фізіологічними особливостями, скільки такими соціальними факторами, як виховання й поширеними в кожній культурі уявленнями про сутність чоловічого і жіночого. Гендерні стосунки накладають потужний відбиток на мову, звичаї, мистецтво — загалом на найрізноманітніші аспекти життя людини. Іншими словами, спектр соціальних ролей значно ширший, ніж фізіологічні розходження, і тому з’ясування ролі статі в розвитку культури, їхнього символічного й семіотичного вираження у філософії, психології, літературі, мові, історії дозволяє виявляти нові аспекти розвою суспільства, інтерпретувати по-новому процеси, які відбуваються в ньому.

У рамках гендерних студій гендерне мовознавство належить до порівняно молодих лінгвістичних досліджень і охоплює досить широке коло пошуків, у тому числі й аналіз лінгвокультурних концептів.

Метою нашого дослідження є зіставний аналіз фрагментів, репрезентованих передовсім лексичними системами, концепту „жінка” у російській та українській мові. За основу ми беремо схему, запроповану Ю.Д. Апресяном, оскільки вважаємо її прийнятною для аналізу концепту „жінка” як складової концепту „людина”. Звісно, наш аналіз носить попередній і найзагальніший характер, але саме існування гендерної проблематики у межах цього концепту не викликає ніяких сумнівів.

Слід зазначити, що В.М. Телія за даними російської мови і фразеології зокрема зробила спробу проаналізувати зміст цього концепту і дійшла висновку, що він не обмежується лише лексемою *женщина*, а „складається із усіх найменувань, які позначають „Євине плем’я” [12, с.260].

Можемо додати, що цей концепт може включати також і невербальні засоби, зокрема жести на позначення жіночої фігури чи жінки загалом тощо. Аналізуючи цей концепт на базі російської фразеології, В.М. Телія включає туди передовсім родові назви – *женщина*, а також *баба* (якщо мова йде про звичайний менталітет), видові – усі назви осіб жіночої статі, які характеризують жінку за віком (*девочка, старуха*), сімейним статусом (*жена, невестка, теця*), ступенем близькості (*мать, дочь, бабушка*), соціально-сімейним статусом (*хозяйка, вдова, докторша*), за приналежністю до соціальних верств (*аристократка, простолюдінка*) чи до трансцендентно-містичних (*колдунья, ведьма*) тощо [12, с. 261]. В цілому аналіз російського концепту „женщина” свідчить, що в російській мові визначальними стають такі чинники, як фізичне сприйняття, фізіологічні стани. Жінка в російській мовній картині світу швидше виступає об’єктом, ніж суб’єктом, вона значною мірою підпорядкована чоловічому світу.

Український концепт „жінка” можна розглядати за вказаними В.М. Телія параметрами, проте хотілося б звернути на деякі відмінності. По-перше, це стосується співвідношення семантичних структур субстантивів *баба – баба*. В.М. Телія зазначає, що російській субстантив культурно маркований і має особливий статус, оскільки в російській мові „на основі фокусування властивостей ‘здорова, працьовита’, ‘здорова, яка має сексуальну привабливість’ (ця властивість релятивована до чоловічої точки зору), ‘проста, неосвічена’, ‘проста, груба, з поганими манерами’ сформувалися вторинно-номінативні значення цього слова, в яких переважає функція ідіотетичної характеристики жінки за вказаними властивостями” [12, с. 261]. В українській мові семантична структура зазначеного субстантиву суттєво відрізняється, оскільки там активізується у першу чергу сема „вік”. Так, одинадцятитомний „Словник української мови” подає такі значення: „1. Мати батька або матері. 2. Стара віком жінка. 3. *розм.* Взагалі жінка. 4. *перен., зневажл.* Про слабого, боязкого, нерішучого чоловіка. 5. *у спол. з присвій. займ., розм.* Те саме, що дружина 1 (тобто одружена жінка стосовно чоловіка – К.Д.). 6. *заст.* Жінка, що приймає дітей під час пологів. 7. *заст.* Ворожка, шептуха.” „Словарь української мови” Б. Грінченка як перше значення подає таке: „женщина, баба (неск. пренебрежит.)”, проте ми дозволимо собі з цим не погодитися, оскільки приклади, які подаються у словнику, не розкривають негативної, зниженої ідеотетичної характеристики саме української жінки. Паремії, які подаються у словниковій статті (*Де баб сім, там торг зовсім; В баби язик, як лопатень; Господи, благослови стару бабу на постолі, а молоду на кожаниці*), свідчать про такі загально визнані негативні жіночі риси, як багатослів’я та любов до обнов, які швидше за все можна назвати інтернаціональними, бо ці риси засуджують не лише українці.

В українському суспільстві (принаймні в окремі історичні періоди) українська жінка займала особливе місце, що закріпилося в українському менталітеті і репрезентується у різних дискурсах. Це в першу чергу стосується жінки-матері, жінки-господині та жінок старшого віку. Як приклад можна навести фрагмент статті Христі Алчевської, де авторка подає цитату із щоденника своєї матері Х.Д. Алчевської: „На жінок (українок – К.Д.) не дивляться як на худобу, що навіть вона орудує всім у хаті” [1, с. 369] чи приклад із сучасної літератури – повісті А. Дімарова, де письменник в уста одного із своїх персонажів вкладає такий тост за українську жінку: „Наша українська жінка з давніх-давен зуміла завоювати собі таку незалежність, про яку інші тогочасні жінки не наслідувались навіть і мріяти. <...> Її коли настала революція і ми заходилися визволяти жінок, то нам, власне, вже й визволяти було нікого: ми визволили не жінку, а чорта...” [4, с. 203]. Таке художнє осмислення має, безперечно, підстави, оскільки, як зазначається в сучасних дослідженнях, зокрема О. Луценко, М. Богачевської-Хом’як та ін., відбилася та точка зору, згідно з якою „поряд із Січчю – форпостом національної державності і самобутності – не меншу, а нерідко й більшу роль у формуванні українського характеру відіграло жіноцтво. Патріархальна запорізька республіка існувала в нерозривних зв’язках із волостю, де без внутрішнього гніту, неспотворено розвивалася жіноча складова національної культури” [6, с. 14]. Шанобливе ставлення до української жінки, її незалежність відбилися в українській мовній картині світу. Так, „Словник епітетів української мови” до слова *баба* наводить епітети, які активізують у першу чергу сему „вік” – *беззуба, безпомічна, згорблена, зігнута, немічна, сива, спрацьована*, та ін.; зовнішність, зокрема фігуру, статуру, риси обличчя – *гостроносенька, худя, худорлява, невеличка* тощо чи характеризують її склад розуму, поведінку – *весела, привітлива, уважна, усміхнена, побожна, смутна, сонна* та ін. Зазначимо, що ці епітети в переважній більшості цілком прийнятні, наприклад, до слова *дід* чи *дідуся* і тому не можуть виявляти позитивну чи негативну гендерну спрямованість слова *баба*. Наявність демінутивних значень в епітетів до цього слова свідчить про його позитивну конотативну семантику і, відповідно,

про шанобливе ставлення в українському соціумі до жінки старшого віку. В цьому переконує також наведений „Словарем української мови” Б. Грінченка факт, що слово баба вживалося в українській мові в якості етикетного звертання: „Загальноприйняті форми сільської ввічливості вимагають кожную стару називати бабою, але це обов'язково лише для осіб, які набагато молодші за стару, до якої звертаються”.

Звичайно, ми далекі від думки, що український лінгвокультурний концепт „жінка” позбавлений пейоративності, адже чоловічий дискурс про жінок традиційно пейоративний (навіть коли хвалять, все одно ганьблять), про що свідчать, зокрема, численні українські паремії: *Жіноча річ коло припічка* тощо. Проте в українському концепті пейоративність виявляється значно меншою мірою (пор. наприклад, іменники – назви осіб за професією типу *профессорша – професорка, касирша – касирка* тощо. І хоча словники української мови ці та інші подібні субстантиви супроводжують приміткою „розмовне”, а отже, стилістично марковане і тому дещо знижене, все ж в українській мові ця заниженість не так яскраво виражена. Так, в українській мові цілком прийнятні конструкції типу *пані професорко*, але абсолютно не припустимі російські типу *госпожа профессорша*). Крім того, на значно більшу рівноправність української жінки свідчать, хоча й дуже опосередковано, деякі мовні факти. Так, „Словник української мови” подає 2-ге значення субстантиву *дружина*: „ч., заст. поет. Одружений чоловік стосовно своєї жінки”. Наведений приклад, на нашу думку може свідчити про певну рівноправність української жінки хоча б у родинних, сімейних стосунках. Аналогічних прикладів російська мова не має.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що концепти „жінка” в українській і російській мовах мають відмінності, зумовлені етнокультурною специфікою. Більший ступінь „фемінінності” української мови, зокрема в репрезентації концепту „жінка”, свідчить про інші, на відміну від російського соціуму, соціальні ролі української жінки, її більші свободи, принаймні в деякі історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алчевська Х.О. Твори /Упоряд., передм. та приміт. Л.М. Грузинської. – К., 1990.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды: том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995.
3. Бибик С.П. та ін. Словник епітетів української мови. – К., 1998.
4. Дімаров А.А. Містечкові історії. – К., 1987.
5. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75 — 80.
6. Луценко О. „Жіноче начало” в українській ментальності // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні /За загальн. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 10 – 19.
7. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центрконцепта. – Архангельск., 1997. – Вып. 1. – С. 11-35.
8. Словарь української мови: В 4 т. /За ред. Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909 (репринтне видання) – К., 1993.
9. Словник української мови. В 11-ти томах. – К., 1970 — 1980.
10. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М., 2000.
11. Соколовская Ж. «Картина мира» в значениях слов. – Симферополь, 1993.
12. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспект. – М., 1996.

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Олександр
Тупиця
(Полтава)

У сучасній мовознавчій науці термін “безеквівалентна лексика” (БЛ) досить новий і в його тлумаченні немає одностайності, а інколи й конкретності, що заважає визначенню БЛ як категорії лінгвістики. Мовознавці намагаються відмежувати цей термін від інших, або, порівнюючи з такими